

Összegezeként megállapítható, hogy míg a társadalom-gazdaságtörténet (a szovjet társadalomtörténet legkiterjedtebb változata) fejlődésében csak mérsékelt ütemű előrehaladásra számíthatunk, a történeti aspektusú szociológiai vizsgálatok mutatják a legnagyobb lendületet (kötődve magához a szociológia robbantásához), a politika- és eszmetörténet társadalmi megalapozását végző történeti-szociológiai kutatások még csak a kezdeti lépéseknél tartanak, de sok meglepetést tartogatnak számunkra.

Kövér György

A társadalomtörténet az újabb lengyel történetírásban

A társadalomtörténetnek, a szó többféle értelmében, a lengyel történetírásban mély hagyományai vannak, a polgári történetírásban is, hiszen W. A. Maciejowski 1874-ben írta meg először, nagyon romantikusan, a lengyel parasztság történetét. Parasztság- és agrártörténet, ill. a nemesség története (ami sokáig majdnem azonos a lengyel nemzet történetével a polgári koncepciókban) mindig is nagy érdeklődést váltottak ki. A továbbiakban néhány nemrég megjelent munka áttekintésével kíséreljük meg az újabb eredmények, a kutatás kibővülése, az újabb érdeklődés és módszerek bemutatását.

A parasztság történetében a legjelentősebb egy négy kötetre tervezett lengyel parasztság-történet első kötete, amely a nemesi Lengyelország bukásáig vizsgálja a fejlődést.¹ A több szerző által írt munka három nagyobb korszakot tárgyal, a XIII. sz. derekáig; a XIII—XV. századot és a XVI—XVIII. századot, és egy fejezet vizsgálja összefoglalóan a kultúrát (ezen belül elsősorban az anyagi kultúrát). A hagyományos kérdések, a jobbágyszervezet, a paraszti differenciálódás, az osztályharc problémája jól került kidolgozásra, különösen a XIII—XV. sz. vonatkozásában, a későbbi korszakban már a második jobbágyság fogalma vitákra adhat okot, egyes bírálók szerint nem lehet második jobbágyságról beszélni, hiszen a személyes függés rendszere sohasem szűnt meg. A gazdasági és politikai vonatkozásokat (parasztmozgalmak) nagyjából jól összegezik a szerzők, de hiányzik annak a bemutatása, milyen szerepet játszott a parasztság az egész lengyel fejlődésben. Ugyancsak a hagyományos feldolgozást mutatja R. Chomać könyve a Lengyel Királyság agrárstruktúrájáról a XIX—XX. sz. fordulóján,² amely a statisztikai adatokat dolgozza fel, a földbirtok nagysága szerint, de nincs tekintettel egyéb tényezőkre (állattállomány, a termények fajai, a piaci lehetőségek stb.). Jól mutatja meg a nemesi földbirtok csökkenését és a paraszti birtok differenciálódását, de ezt, valamelyest eltérő százalékos arányokkal, már eddig is többen bemutatták. Meggyőző, hogy a tőkés fejlődés belső törvényei ekkor már sokkal fontosabb szerepet játszanak, mint az orosz gazdaságpolitika.

A nemesség történetének a vonatkozásában jelentős a Witold Kula által irányított társadalomtörténeti kutatások egyik eredménye, Jerzy Jedlicki könyve: Az ékszer és a társadalmi korlátok. A lengyel nemesség változásai a feudalizmus utolsó szakaszában.³ Két részben, 1764-től 1814-ig, ill. 1815—1863 közt mutatja be a nemesség helyzetének alakulását, struktúráját, különösen a második korszakban a Lengyel Királyságban. Kísérletet tesz arra is, hogy a mentalitást megvizsgálja, továbbá más osztályoknak a nemességről alkotott véleményét, egyszerre történeti és szociológiai módszerrel. A kérdést összekapcsolja a burzsoá nemzet kialakulásának a problémájával, jogosan hangsúlyozza ebben a nemesség szerepét. Hozzá kell tenni, hogy csak a közne-mességét vizsgálja, az arisztokráciára nem tér ki. Kimutatja, hogy 1815 után az orosz kormány

¹ Historia chłopów polskich. I. Do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Szerk. Stefan Inglot. Warszawa, 1970, 578 l.

² Regina Chomać: Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przelomie XIX i XX w. Warszawa. 1970. 256 l.

³ Jerzy Jedlicki: Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu. Warszawa, 1968. 471 l.

zat politikája konzerválta a nemességet. Az intellektuális elitet is elsősorban a nemességből eredezteti, ezt azonban a kritika (nem teljesen indokoltan) megkérdőjelezte.

A munkásosztály kutatásának a hagyományai nem annyira régiek, Aleksander Wóyciecki 1929-ben jelentette meg első összefoglalóját. Ez is érthetővé teszi, hogy a munkásosztály történetével sok könyv és tanulmány foglalkozik, bár nagyobb szintézis még nem jött létre. A *S. Kalabiński* szerkesztésében megjelent három kötetes munka, A lengyel munkásosztály,⁴ csak résztanulmányok gyűjteménye, ezek közül is a többség (36 tematikus tanulmány közül 20) az 1918 előtti korszak egyes kérdéseit tárgyalja (főképp területi aspektusban, az egyes felosztott területek, és azokon belül is kisebb területi egységek szűkebb időhatárok közt). A két világháború közötti korszakra a szerzők csak a kiadott statisztikai anyagokat használják fel. Az egyes tanulmányok, váltakozó színvonalon, megint csak a hagyományos témákat tárgyalják (anyag helyzet, munkaidő, nominál-bér, olykor kísérlet a reálbérek meghatározására), de az osztályöntudat és a nemzeti tudat fejlődését, általában a mentalitást, a kulturális fejlődést fel sem vetik, így inkább csak a további kutatások alapvetésének lehet tekinteni ezt a munkát. *E. Kaczyńska* részleges szintézise: A lengyelországi ipari munkások története a felosztások korában⁵ maga is a hagyományos kérdéseket kutatja, érdeme, hogy világossá teszi: munkásosztály kialakulásáról a szó modern értelmében Felső-Sziléziában 1850—70, a többi porosz területen még később, a Királyságban 1870—90, Galíciában pedig 1880—1900 közt lehet beszélni. Érdemben tárgyalja az egyes területek munkaügyi törvényhozását, a társadalombiztosítás kérdéseit. „A munkásosztály és a szocialista eszmék” c. fejezete azonban csak a szokványos munkásmozgalom-történetet adja. Egy területileg és időben szűkebb probléma behatóbb elemzését nyújtja *W. Szulc*: A nagylengyelországi munkásosztály helyzete 1871—1914⁶ c. könyvében, a porosz uralom alatt álló terület gazdasági fejlődésébe ágyazza be mondanivalóját, a munkaidő, a munkaviszonyok, a nominális bér vonatkozásában hoz új ismereteket, megkísérli a lakásviszonyok, a táplálkozás és az egészségügyi helyzet felmérését is, de erre, valamint a reálbére és a munkások nemzetiségi összetételére csak részleges adatokat tud felsorakoztatni. Egy forráskiadvány⁷ elsősorban a sztrájkmozgalomra hoz adatokat. A két világháború közötti korszakra az első kísérlet szintézisre *Z. Landau és J. Tomaszewski* könyve: A lengyelországi ipari munkások. Az anyagi létfeltételek 1918—1939.⁸ A szerzők a gazdaságtörténet felől közelítik meg a kérdést, a munkásosztály helyzetét vizsgálják a Jürgen Kuczynski-féle értelmezésben, valójában, a statisztikai források jellege miatt, hol valóban csak a munkásosztály anyagi helyzetét tudják bemutatni, hol általában a bérből élő fizikai dolgozókéét (a mezőgazdaságban foglalkoztatottak kivételével). Négy szakaszban (1918—23, 1924—29, 1929—35, 1936—39) tárgyalják a foglalkoztatottságot, a munkabérek alakulását, a munkaügyi törvényhozást, a munkásság differenciálódását a bérszínvonal tekintetében, de nem tudják megmutatni ágazatok és szakképzettség szerint. A mentalitás, az értékrendszer kérdései ugyancsak kimaradnak a vizsgálódásból. Külön probléma, hogy a munkásosztály nemzetiségi megoszlásának a megállapításánál a felekezeti hovatartozást veszik alapul, ezzel azonban alkalmasint csökkentik a lengyel elem szerepét, a beszélt nyelvet ugyanis a forrásokból nem sikerül kideríteni, holott ez a nemzeti hovatartozás szempontjából sokkal lényegesebb kérdés. *J. Ławnik* a varsói munkásosztály helyzetét vizsgálja hasonló szempontok alapján

⁴ Polska klasa robotnicza. Studia historyczne. I—III. Szerk. *Stanisław Kalabiński*. Warszawa. 1970—1972. 411, 343, 543 l.

⁵ *Elżbieta Kaczyńska*: Dzieje robotników przemysłowych w Polsce pod zaborami. Warszawa. 1970. 240 l.

⁶ *Witold Szulc*: Położenie klasy robotniczej w Wielkopolsce w latach 1871—1914. Poznań. 1970. 191 l. (Prace Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Adama Mickiewicza. Historia 39).

⁷ Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich. Szerk. *Stanisław Kalabiński*. III. Królestwo Polskie i Białostoczczyzna 1901—1914. 2. 1905. Warszawa. 1971, 851 l.

⁸ *Zbigniew Landau—Jerzy Tomaszewski*: Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918—1939. Warszawa. 1971, 755 l.

1926—29 közt,⁹ kimutatja a konjunktúra kedvező hatását a foglalkoztatottságra és a nominális bérek emelkedésére.

Az egyéb osztályok és rétegek kutatása sokkal kevésbé tekinthet vissza hagyományokra, kevesebb is az eredmény, bár éppen itt találkozunk inkább új szempontokkal. A burzsoázia vonatkozásában *J. Kosim*: Egy bizonyos vagyon sorsa. A varsói burzsoázia történetéből 1807—1830¹⁰ még csak egy példán, Ignacy Neumark hadianyaggyárának a fejlődésén keresztül mutatja be a burzsoázia kialakulásának útját. *I. Ihnatowicz*: A varsói nagyburzsoázia erkölcsi és szokásai a XIX. században¹¹ címen már sokféle forrás bevonásával (emlékiratok, levelezés, sajtó, ikonográfiai adatok, síremlékek stb.) megint csak főképp néhány nagypolgári család példáján mutatja be a fejlődést, a nagyburzsoázia anyagi kultúráját, szerepét a gazdasági és társadalmi életben, elfogadott társadalmi mintáinak (ti. a nemesi életformának) más osztályok részéről való elfogadását. Bármennyire is újszerű, az „erkölcsök és szokások” számos részletkérdését Ihnatowicz sem tárgyalja, problematikus a kiválasztott családok reprezentatív volta is, persze elsősorban azért, mert a lengyel nemességet utánzó burzsoázia zömében nem lengyel, nyelvi asszimilációja csak a kezdetekben van meg.

Az értelmiség helyzetével *R. Czepulsi-Rastenis* foglalkozik Varsó vonatkozásában az 1832—1862 közti időszakban,¹² de csak az ekkor már tudatosan lengyel nemzetiségű értelmiséget vizsgálja, ebből is kizárva a papságot. Nagy eredménye annak a kimutatása, hogy az értelmiség társadalmi különállásának a tudatosodása már a XIX. sz. első felében kimutatható. A származás terén a nemesi túlsúlyt hangsúlyozza, de nem tudja megmutatni az egyes foglalkozási ágak presztizsét.

A társadalom egészével foglalkozó munkák sorából említsük meg *A. Wyczański* könyvét az élelmiszer-fogyasztás kérdéséről a XVI. században és a XVII. sz. első felében.¹³ 1538—1644 közt vizsgálja a fogyasztást országos méretekben (a legtöbb adattal a XVI. sz. második felére), ezt társadalmi rendek szerint elkülönítve is elemzi, forrásaira való tekintettel (nagybirtokok elszámlolásai) a paraszti fogyasztásra vonatkozó adatai erősen hipotétikusak. A továbbiakban már a fogyasztási struktúra alapján a termelésre és a nemzeti jövedelemre vonatkozó következtetéseket összegez. Nagy érdeme, hogy számokban is kifejezhető modelleket konstruál. Labrousse, Usztynov és Daumard módszerét, ill. a W. Kula által irányított társadalomtörténeti kutatások módszerét alkalmazza *S. Kowalska-Glikman* a varsói lakosság 1845—1861 közti mobilitásáról,¹⁴ mintegy 10 000 házassági szerződés adatait feldolgozva. Ha az adatok nem is tekinthetők teljesen reprezentatívnak (az 1857—61-es időszakra 40%-kal több a szerződések száma, mint 1844—48-ra, holott közben a lakosság sokkal kisebb arányban nőtt), mégis jó eredményeket hoz a területi mobilitás vonatkozásában is, jól mutatja meg a foglalkozás, a vagyon és a társadalmi presztizs közötti összefüggéseket és a társadalmi változások eredményeit, hiszen a korszak éppen a tőkés társadalom kialakulásának a szakasza. *M. Nietyksza* Varsó lakosságát a századfordulón vizsgálja,¹⁵ főképp az 1882-es és az 1897-es népszámlálás alapján, a népesség fejlődését, a demográfiai struktúrát (vallási és nemzetiségi vonatkozásban is), meg a foglalkoztatottságot. Időben

⁹ *Józef Ławnik*: Położenie klasy robotniczej Warszawy w latach 1926—1929. Warszawa. 1972. 213 l.

¹⁰ *Jan Kosim*: Losy pewnej fortuny. Z dziejów burżuazji warszawskiej w latach 1807—1830. Wrocław. 1972. 300 l.

¹¹ *Ireneusz Ihnatowicz*: Obyczaj wielkiej burżuazji warszawskiej w XIX wieku. Warszawa. 1971. 234 l. (Biblioteka Wiedzy o Warszawie).

¹² *Ryszarda Czepulsi-Rastenis*: „Klasa umysłowa”. Inteligencja Królestwa Polskiego 1832—1862. Warszawa. 1973. 418 l.

¹³ *Andrzej Wyczański*: Studia nad konsumpcją, żywnością w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w. Warszawa. 1969. 223 l.

¹⁴ *Stefania Kowalska-Glikman*: Ruchliwość społeczna i zawodowa mieszkańców Warszawy w latach 1845—1861. Na podstawie akt stanu cywilnego. Wrocław. 1971. 177 l.

¹⁵ *Maria Nietyksza*: Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX w. Warszawa. 1971. 255 l.

meghaladja a megadott kereteket, mert az előzményeket is bemutatja, és 1913-ig, olykor 1921-ig elmegegy. Különösen a munkásosztályt figyeli, de nem tud teljes képet adni a társadalomról, és a varsói lakosság növekedését nagyjából meghatározó bevándorló elemmel sem tud mit kezdeni. *J. Żarnowski* a két világháború közti lengyel társadalomról¹⁶ igyekszik átfogó képet nyújtani, de a népszámlálási adatokat nem kezeli elég kritikusan, különösen a nemzetiség vonatkozásában, így eltúlozza a lengyelek arányát, 69%-ra teszi, a becslések szerint 64%-a realisabb. A burzsoázia létszámát szintén túlbecsüli (260 000 véleménye szerint). Egészében mégis ez az első igényes szintézis, a kísérlet minden erényével és hiányosságával.

A kivándorlás irodalmáról ad áttekintést *H. Janowska*,¹⁷ nagyrészt az 1920-as évektől 1939-ig megjelent munkákról, amelyek szinte kizárólag az európai országokba irányuló kivándorlást és az ott élő lengyel lakosság helyzetét kutatták. A népi Lengyelországban a kutatások 1960-tól lendültek fel, a *Problemy Polonii Zagranicznej* (A külföldi Polonia problémái) c. folyóirat megjelenésével. Az érdeklődés még ekkor is jórészt európai, *K. Murzynowska* pl. a Ruhr-vidéki lengyel munkásságot vizsgálja 1880—1914 közt,¹⁸ a porosz uralom alatti területről idevándoroltakat, de jórészt a munkásmozgalomban való részvételüket (különösen az 1905. és 1912. évi sztrájkharcokban). Utal arra, hogy a porosz kormányintézkedések miatt az osztályöntudatosodással együtt a nemzeti tudat megerősödése is fontos jelenség. *A. Poniatowska* az 1918—39 között nyugat-pomerániai idénymunkás-elvándorlást¹⁹ dolgozta fel, elsősorban mint gazdasági és politikai problémát. *K. Groniowski* a brazíliai kivándorlást vizsgálja 1871—1914 közt,²⁰ különös tekintettel arra, hogy a három megszállási területről, különböző hagyományokkal ideérkezett lengyeliség körében hogyan tűnnek el a különbségek. A kivándorlók zöme a szegényparasztok közül került ki. A brazíliai lengyel kolónia létrejöttének 100. évfordulójára jelent meg egyébként egy szépirodalmat is felhasználó, népszerűsítő tudományos munka,²¹ amely a kivándorlók mindennapi életét is bemutatja.

Ezzel kapcsolatban utalhatunk röviden arra, hogy francia minta nyomán Lengyelországban is létezik egy „Mindennapos élet” sorozat, *T. és R. Kiernowski* könyve a koraközépkori Pomerániát²² tárgyalja, kiterjedve a társadalmi struktúrára, a hiedelmekre, a családi és lakásvisszonyokra, a táplálkozás, a munka és a játék kérdéseire. *M. Bogucka* a XVI—XVII. századi Gdańskot²³ mutatja be hasonló jelleggel, *A. Berdecka* és *I. Turnau* a felvilágosodás-korabeli Varsót,²⁴ bár ez utóbbi inkább a városépítéset vagy általában a város története, mint a lakosok mindennapi életéé. Nem ebben a sorozatban jelent meg, de ide kapcsolható *K. Matwijowski* könyve a barokk Wrocław ünnepségeiről és szórakozásairól,²⁵ amely az 1618—1741 közötti korszakban elsősorban a városi hatóságok által, jórészt politikai okokból rendezett ünnepségeket írja le, de nem terjed ki a társadalomtörténeti elemzésre.

¹⁶ *Janusz Żarnowski*: *Spółeczeństwo Polski międzywojennej*. Warszawa. 1969.

¹⁷ *Halina Janowska*: *Research on the economic emigration*. *Acta Poloniae Historica*. 27. 1973. 187—208. l.

¹⁸ *Krzyszyna Murzynowska*: *Polskie wychodźstwo zarobkowe w Zagłębiu Ruhry w latach 1880—1914*. Wrocław. 1972. 279 l.

¹⁹ *Anna Poniatowska*: *Polskie wychodźstwo sezonowe na Pomorzu Zachodnim w latach 1918—1939*. Poznań. 1971. 176 l.

²⁰ *Krzysztof Groniowski*: *Polska emigracja zarobkowa w Brazylii 1871—1914*. Wrocław. 1972. 296 l.

²¹ *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*. Warszawa, 1971. 551 l.

²² *Teresa Kiernowska—Ryszard Kiernowski*: *Życie codzienne na Pomorzu wczesnośrednio-wiecznym, wiek X—XII*. Warszawa, 1970. 209 l.

²³ *Maria Bogucka*: *Życie codzienne w Gdańsku, wiek XVI—XVII*. Warszawa. 1967. 230 l.

²⁴ *Anna Berdecka—Irena Turnau*: *Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia*, Warszawa. 1969. 343 l.

²⁵ *Krzysztof Matwijowski*: *Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu*. Wrocław. 1969. 218 l. *Monografie śląskie* 18.)

Nem lengyel vonatkozású, de érdemes megemlíteni *L. Bazylow* munkáját a XIX. sz. első felének orosz társadalmáról.²⁶ Főképp az emlékiratok felhasználásával igen színes képet tud adni, de túl optimistán ítéli meg az orosz társadalmat, lebecsüli a külföldi utazók (pl. de Custine) kritikáját, és a korszak néhány szereplőjéről is valamivel pozitívabb képet akar adni az elfogadottnál. A rendszerrel szembenálló nemesi és értelmiségi ellenzék viszont teljesen kimarad érdeklődési köréből.

A rövid áttekintés is mutatja, hogy hagyományos és korszerű módszerek váltakozva szerepelnek a lengyel társadalomtörténetírásban, egyelőre talán inkább a hagyományos megközelítési módszerek túlsúlyával, amire viszont a kritika igen élesen szokott utalni. A hiányokat általában a mentalitás, az értékrendszerek, a tudati tényezők nem kellő vagy egyáltalában hiányzó ábrázolásában jelölik meg, és abban is, hogy az egyes osztályokról vagy rétegekről szóló munkák nem tudják kellő mértékben megmutatni az illető osztály helyét az egész társadalomban. Ezért nem érdektelen befejezésül *H. Jędruszczak* mintegy programadó tanulmányát megemlíteni, amely a XX. századi lengyel társadalom kutatásának teendőit kívánja felvázolni.²⁷ Helyesen utal arra, hogy az egyes osztályok, csoportok stb. történetét szorosabban össze kell kapcsolni anyagi létfeltételeikkel, egyúttal meg kell mutatni funkcionálásuk modelljét, a társadalmi hierarchiát. Abban is igaza van, hogy a társadalmi struktúrák kontinuitása és diszkontinuitása éppen a XX. században, amely a félfudális rendszertől a szocializmusig annyi gyökeres változást ismer, alapvető jelentőségű. És azzal is egyet lehet érteni, hogy roppant fontos témának jelöli meg azt is, hogyan tükröződnek a tényleges társadalmi változások a társadalmi tudatban, megint csak osztályok, csoportok stb. szerint. Csak végkövetkeztetésével nem tudunk egyetérteni. A szerző ugyanis, Braudelre is hivatkozva, azt hangsúlyozza, hogy nem társadalomtörténetet kell írni, hanem a társadalom történetét, amely az egyes történeti elemeket integrálja. Ilyen történetírára is szükség van; valóban, sőt ez a történetírás legmagasabb szintje, mert csakugyan a társadalom történetét adja, az egész történelmet. Csakhogy éppen az ilyen megközelítésben vész el az a specifikum, amit ehhez a társadalomtörténetnek kell hozzáadnia, pedig ez az ág még korántsem érte el, még a lengyel történettudományban sem, mondjuk a gazdaságtörténet vagy politikai történet szintjét; módszerekben, megközelítésben és eredményekben egyaránt. És ha már a programokról is szót ejtünk, hadd említsük röviden *Stefan Kieniewicz*nek egy munkaközösséggel együtt készített javaslatát²⁸ a lengyel történelem feltárandó kulcskérdéseiről, ebben a társadalom gazdasági, politikai és tudati aspektusainak a feldolgozását javasolja, az utóbbin belül külön figyelmet fordítva a történelmi kultúrára és a társadalmi tudatban játszott szerepére.

Niederhauser Emil

Új törekvések a nyugat-német társadalomtörténeti kutatásokban

Ismertetésünkben a mai nyugat-német történetírás társadalomtörténeti érdeklődésű és beállítottságú irányzatára kívánjuk felhívni a figyelmet. Azt a történetírói iskolát állítjuk az előtérbe, amelyik a hatvanas évek végétől, hetvenes évek elejétől polgári oldalról jövő intellektuális nyitottságával és merészségével, színvonalas szakmai teljesítményeivel és nem utolsósorban a publikációk sokaságával élénk érdeklődést váltott ki és több vitát inspirált.

²⁶ *Ludwik Bazylow*: Społeczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX wieku. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk. 1973. 505 l.

²⁷ *Hanna Jędruszczak*: O historii społeczeństwa polskiego XX wieku. I. Historia społeczna a historia społeczeństwa. II. Propozycje. III. Hipoteza w badaniu historycznym. *Kwartalnik Historyczny* 1973. 336—351. l.

²⁸ *Stefan Kieniewicz*: O range nauk historycznych. *Kwartalnik Historyczny* 1973. 897—904. l.